Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, 2005, s.1-12

KUTADGU BİLİG'DEKİ *ÇERGÜÇİ* ve *ÇERGÜLE-* ÜZERİNE

Doç.Dr. A. Deniz ABİK
Ç.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
denabik@mail.cu.edu.tr

ÖZET

Karahanlı Türkçesi eserlerinden olan *Kutadgu Bilig*'in karşılaştırmalı metin yayını 1947 yılında Reşit Rahmeti Arat'ça yapılmıştır. Arat metninde 373 numaralı beyitte geçen *çergüçi* ve *çergüle* kelimelerinin anlamları için Arat, 1959'da yayımladığı *Kutadgu Bilig* çeviri cildinde herhangi bir karşılık vermemiştir. Çeviride de kelimeler metinde geçtiği şekliyle verilmiştir. *Kutadgu Bilig* üzerine çalışan diğer araştırmacılar da bu beyitteki *çergüçi* ve *çergüle* kelimelerini sorun olarak tartışmışlardır. Kelimelerin anlamı ve yapısı üzerine kesin bir açıklama bulunmamaktadır. Bu makale, bu kelimelerin yapısının ve anlamının dönemin diğer eseri *Divanü Lugati't-Türk*'ten yararlanılarak çözülebileceğini ortaya koymaktadır. Kelimelerin çözümlenmesi için tarihi ve çağdaş Türk lehçelerine de başvurulmuştur. Kutadgu Bilig'deki *çergüçi* ve *çergüle* kelimelerinin *çertil-* ve *çert-* fiilleri ile ilişkilendirilebileceği gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *çergüçi*, *çergüle*, Kutadgu Bilig, Karahanlı Türkçesi, Divanü Lugati't-Türk.

ABSTRACT

The critical edition of *Kutadgu Bilig*, which is one of the works of Karakhanid Turkish period, was published by Reşit Rahmeti Arat in 1947. Arat didn't explain the meaning of the words "çergüçi" and "çergüle" in distich 373 in the translation volume of *Kutadgu Bilig*, which was published in 1959. In the translation these words are mentioned in the original way, which take part in the text too. The other researchers who study on *Kutadgu Bilig*, have discussed the words "çergüçi" and "çergüle" in this distich as a problem. There is no exact explanation about the meaning and structure of the words. This article puts forward the argument which the structure and meaning of these words can be explained with the help of the other work of this period *Divanü Lugati't –Türk*. The historical and contemporary Turkish dialects can be applied to explain the meaning of the words too. In this article it is indicated that a connection between the words "çergüçi" and "çergüle" in Kutadgu Bilig with the verbs "çertil-" and "çert-" can be established.

Key Words : *çergüçi*, *çergüle*, Kutadgu Bilig, Karakhanid Turkish period, Divanü Lugati't-Türk.

1. Reşit Rahmeti Arat'ın yayımladığı *Kutadgu Bilig* metninde 373 numaralı beyit şu beyittir(1947, 52):

aya çergüçi kel mini çergüle
yıl ay tutgunı boldum emgek bile

Viyana (Herat) nüshasında 23. ve Fergana nüshasında 39. sayfada bulunan beyit, Mısır nüshasında bulunmamaktadır. Arat, nüsha farkı olarak *mini* ve *men-i* yazım farklılığını ve beytin yerindeki farklılığı göstermiştir. İki nüsha arasında başka bir farklılık göstermemektedir.

Çeviride, Arat (1985) bu beyti şöyle vermiştir: "Ey çergüçi, gel beni çergüle; eziyet içinde ayların ve yılların esiri oldum"

Kutadgu Bilig'in İngilizce çevirisini yayımlayan Robert Dankoff'un çevirisinde beyit "Come releaser , release me from my bonds, for I am the prisoner of years and months." olarak çevrilmiştir. R.Dankoff, 28 numaralı çeviri notunda çevirinin tahmini olduğunu, Arat'ın *çergüçi* ve *çergüle-*'yi çevirmediğini, Clauson'un "mourner" (matemli) ve "mourn" (matemini tutmak, ölümüne ağlamak, hasret çekmek) önerdiğini, Radloff'un "releaser" (kurtarıcı) ve "release" (serbest bırakmak, salıvermek) karşılığını verdiğini, *Drevnetyurskiy Slovar*'da da aynı anlamın verildiğini, Semih Tezcan'ın *çez-* okuduğunu belirtmiştir (1983, 275).

K.Eraslan, O.F.Sertkaya ve N.Yüce'nin yayına hazırladığı *Kutadgu Bilig İndeks*'te *çergüçi* "kurtarıcı (?)", *çergüle-* "kurtarmak (?)" karşılıkları ile verilmiştir (1979, 128).

Semih Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine" adlı yazısında, Dizinde *çergüçi* "kurtarıcı (?)", *çergüle-* "kurtarmak (?)" karşılıkları verilen kelimeleri Arat'ın *çergüçi* ve *çergüle-* olarak çevirmeden bıraktığını, Clauson'un belki "yas tutan", "yas tutmak" anlamında olabileceğini belirttiğini kaydeder. Mısır nüshasında olmayan beyitteki kelimelerin Fergana nüshasında *çezgüçi* ve *çezgüle* olarak okunduğunu, Arat'ın nedense bu nüsha farkını belirtmediğini söyler. Kesin olmamakla birlikte bu okunuşların Clauson 400'de verilen *çöj-*"çöz-" ile birleştirilebileceğini, yeni dillerin çoğunda *çöz-, çeç-* "çözmek, açmak", *çez-* "çözmek, açmak" , *çez-* "açmak" şekillerinin bulunduğunu, bu birleştirme doğruysa dizinde verilen anlamın uygun olduğunu ancak maddebaşlarının *çezgüçi* ve *çezgüle-* olarak değiştirilmesi gerektiğini belirtir(1981, 38).

Fergana nüshası 39. sayfa 1. satır incelendiğinde /czkvcy/ , /czkvl'/ harfçevrimi görülür (1943). Bu da S. Tezcan'ın önerdiği *çezgüçi*, *çezgüle* okuyuşunu olanaklı kılar. Viyana (Herat) nüshası 23. sayfa 4. satırdaki yazımın harf çevrimi ise /ç'rkwçy/ ve /ç'rkwl'/ dir (1942). Bu ise ancak *çergüçi* ve *çergüle* okuyuşuna olanak verir[1].

2. Elimizdeki iki nüshanın yazımları arasındaki farklılık, anlamlandırma arayışları ve anlam çerçevesinde olası başka kelimeler arayışlarına ihtiyaç göstermektedir.

2.1. Divanü Lugati't-Türk'teki *çertil-* fiili ve *çert-* fiilinin anlamları Kutadgu Bilig 373 ile karşılaştırılabilir. *çertil-* fiili için Besim Atalay çevirisinin dizininde

[1] Viyana nüshasında açık olarak /r/ görülmektedir. /z/ görülemez. Fergana nüshasını istinsah eden, kelimeyi tanımayınca tanıdık kelime *çez-* biçimini anlamlı bularak her iki kelimedeki harfe de nokta koymuş olmalı.

"yok edilmek; ortadan yok olmak, ölmek, kaybolmak, uzaklaşmak, elden çıkmak" anlamları verilmiştir (Atalay IV,143). Dankoff- Kelly çevirisinin dizininde "slip away" ('sıvışmak, gözden kaybolmak' İz-Hony, 991, 500) karşılığı verilmiştir (1985, 90). Divanü Lugati't-Türk'te dört yerde geçen *çertil-* fiilinin tanıklarını tek tek incelemek yararlı olacaktır:

2.1.1. Divandaki ilk tanık Atalay I,103'teki dörtlüktür.
ödhlek kamug küfredi
arıg sewredi sewredi
yunçıg yawuz tuwradı
erdem begi çertilür

Atalay çevirisi : "Zaman bütün bütüne gevşedi; fazilet dibelek seyredi, düşkün ve kötü davrandı fazilet eri yok edilir. (Zaman zayıfladı, ululuklar azaldı ve zayıf ve düşkün olan kimseler kuvvetlendi. İyilikler beyi öldüğü için böyle oldu.) Bununla Afrasıyabı murad ediyorlar."

Aynı dörtlüğü Dankoff-Kelly, şöyle okumuş ve çevirmişlerdir (1982, 133 ; DLT 64):

ödläg qamuγ käwrädi
ärdäm ariγ säwrädi
yunčıγ yawuz tawradi
ärdäm begi çärtilür

"Time has become weak and virtues few, the weak and obscure have grown strong since the emir of virtues passed away"- meaning Afrasiyab the king.

Tekin'in aynı dörtlüğü okuyuşu ve anlamlandırması şöyledir (1989, 10, I, 33-36):

Ödlek kamug köfredi
Erdem arıg sewredi
Yunçıg yawuz towradı
Erdem begi çertilür

Felek bütün bütüne zayıfladı; edep ve erdem iyice azaldı. Sefil ve kötü olanlar güçlenip kuvvetlendi; edeb ve erdem beyi (olan Afrasiyab) yok oldu (1989, 11).

2.1.2. Diğer tanık Atalay, II, 148'deki şu dörtlüktür:
Küçendi bilegim
Yagudı telegim
Telindi biligim
Tegrüp angar çertiliür

Atalay çevirisi: "Bileğim ağırlaştı, dileğim yaklaştı, bilgim genişledi, ona yaklaşarak yok olur. (Bilgim bana yük oldu, ağırlaştı, yoruldu; bilgi üzerine çok şeyler

yazdığım için ona zulmolundu, şimdi dileğim yaklaştı, göğsümde bilgi kaynakları açıldı, zaman beni oraya yaklaştırdığında ömrüm bitiyor.)"

Dankoff-Kely okuyuşu ve çevirisi (1984, 37 ; DLT 341):

küčändi bilākim
yaγudi tilākim
tälindi biligim
tägrüp aŋar čärtilūr

"My wrist (has become too heavy form me and) is oppressed (because of the great amount of wisdom I have written; and now that) my desire (for knowledge) is near, the springs of wisdom have opened (intakabat) in my breast; but now that (time) has brought me to this pass, (life) is fleeing (from me)."

Dörtlüğü T. Tekin de Dankof-Kelly gibi okumuş ve şöyle anlamlandırmıştır: (Yaşlılık yüzünden) bileğimde güç kuvvet kalmadı. (Artık) dileğim yaklaştı. (Gönlümdeki) bilgi ve hikmet(kaynakları) delindi. (Ömrüm beni oraya) yaklaştırıyor ve yok oluyor (1989, XCI13-16).

2.1.3. *çertil-* için Divandaki üçüncü tanık, Atalay II, 229'daki şu cümle ve atasözüdür:

Çertildi neng nesne elden çıktı, yok oldu. *Çertilür, çertilmek.* Şu savda da gelmişti:. *Erdemsizden kut çertilür*, faziletsizden devlet uzaklaşır (onda edep ve fazilet kalmaz).

Dankoff-Kelly'nin okuyuşu ve çevirisi ise şöyledir (1984,76 ; DLT 381):

čärtildi nāŋ "The thing slipped away or escaped (fata)". *ärdämsizdän qut čärtilūr* "Fortune slips away from the man without virtue and good manners". *čärtilūr, čärtilmāk.*

2.1.4. Dördüncü tanık, Atalay III, 41'de yer alan dörtlüktür. Bu dörtlük, birkaç kelime değişikliği ile I,103'teki dörtlüğün aynısıdır.

Ödhlek arıg kewredi
Yunçıg yawuz tawradı
Erdem yeme sawradı
Ajun begi çertilür

Atalay çevirisi : "Zaman çok gevşedi, arık kötü davrandı. Fazilet yine savıldı. Dünya beyi yok olur. (Zaman zayıfladı arık düşkün kuvvetlendi, zamane insanları dünyanın beyi Afrasiyab öldükten sonra fazileti bıraktılar.)"

Bu dörtlük Dankoff-Kelly'de (1984,169; DLT 462) şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

öḍläg ariγ käwrädi
yunčıγ yawuz tawradi

ärdäm yemä säwrädi
ažun begi čärtilür

"Time has become weaak; the weak and obscure have become strong; the people of the age are devoid of virtue , because of the passing of the emir of the world- meaning Afrasiyab."

T.Tekin'in dörtlüğü okuyuşu ve anlamlandırması şöyledir (1989 ,10, I, 29-322)
:

Ödlek arıg kewredi
Yunçıg yawuz towradı
Erdem yeme sewredi
Ajun begi çertilür

"Felek iyice zayıfladı; sefil ve kötü olanlar güçlenip kuvvetlendi,. Edep ve erdem de (iyice) azaldı; (çünkü) dünyanın beyi (olan Afrasiyab) yok oldu."

2.1.5. Bu dört tanıktan özellikle dörtlüklerdeki *çertil-* kullanımı Kutadgu Bilig'deki kullanıma anlamca yaklaşan kullanımlardır.

çertil- fiili için Divan'da Arapça karşılık olarak verilen kelime, "fâta" dır. Arapça sözlüklerde kelime "kırmak, ufaltmak" anlamlarındadır (Topaloğlu/Karaman, 1987, 307).

Clauson'un sözlüğünde (1972, 428) ve Drevnetjurkskij Slovar'da (Nadeljaev vd. 1969, 144) *çertil-* için sadece DLT kaynak gösterilmektedir. Räsänen (1969) ve Sevortyan (1989) sözlüklerinde kelimeye rastlanmaz. Diğer tarihi metinlerden Rylands Kur'an Tercümesi'nde (Ata, 2004), Atabetül-Hakayık'ta (Arat,1992) , Hekimoğlu Ali Paşa 2'de kayıtlı Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi'nde (Sağol,1995), Nehcü'l-Feradis'te (Ata,1998), Kısasü'l-Enbiya'da (Ata,1997), Anonim Kur'an Tefsiri'nde (Borovkov – Usta/ Amanoğlu, 2002), Kıpçak Türkçesinde (KTS, 2003) *çertil-* fiili bulunmamaktadır.

2.2. *çertil-* fiilinin edilgen çatı olduğu anlaşıldığına göre DLT'deki *çert-* biçiminin, bu çatının kökü olup olamayacağı incelenebilir. Nitekim Dankoff-Kelly ve Clauson bu iki kelimeyi aynı kökten saymışlardır (III, 1985, 90; 1972, 428).

2.2.1. *çert-* için Dankoff-Kelly dizininde "let go; break the edge"(aflata; kasara tarf) karşılığı verilmiştir (III, 90). Clauson, kökü yansıma olarak değerlendirmiş, "to make some kind of noise while doing something (bir şey yaparken bir çeşit ses çıkarmak)" anlamını vermiştir (1972, 428).

Dankoff- Kelly, çevirisinde kelimenin geçtiği cümleler, *ol čärtti näŋni* "he let go of (aflata) the thing", *ol yarmāq učŋ čärtti* "He broke off (kasara) the edge of the dirham"The sam efor breaking off the edge(kasara tarf) of anything. *čärtā̆r*, *čärtmā̆k.*' olarak verilmiştir (1984, 368, DLT 629).

Atalay dizininde *çert-* "elinden bırakmak; bir şeyin ucunu kırmak" (IV, 143) olarak verilirken çeviri de şöyledir: *ol çertti nengni* " o bir şeyi elinden bıraktı", *ol*

yarmak ucın çertti "o paranın ucunu kırptı, kırdı" Bir yanı kırılan her nesne için böyle denir (Atalay, III, 426).

2.2.2. *çert-* fiili için DLT'deki Arapça karşılıklar "aflata" ve "kasara" kelimeleridir (629). Kamus Tercümesi'nde *aflata* kelimesi "bir kimsenin elinden ya bag makulesi nesneden insan yahud hayvan ansızın kaçup kurtulmak ve boşanup gitmek manasınadır, duzakdan ve elden kuşun kaçup kurtulması gibi" tanımıyla verilmiştir (1305, I , 317). Diğer bir sözlükte aynı kelime için "kurtul-, kurtar-" karşılıkları verilmiştir (Topaloğlu/Karaman, 1987, 326). *kasara* kelimesi için "parçalamak" karşılığı görülür (Topaloğlu/Karaman, 1987, 370).

2.2.3. *çertil-* fiili DLT'deki örnekler dışında tarihi lehçelerde görülemezken *çert-* fiili Codex Cumanicus'ta görülür. Grønbech "schnalzen (parmak şaklatmak, parmak şakırdatmak) , knipsen (delmek, zımbalamak; fiskelemek)" karşılıkları ile vermiştir (Grønbech,1942, 74).

2.2.4. Divan'da gördüğümüz *çert-* ve *çertil-* fiillerini çağdaş lehçelerde izlemeye çalıştığımızda DLT'deki anlam ile tam aynı anlamda olmasa da görülenleri sıralamak uygun olacaktır: Radloff'un *çirtiş-* için verdiği "Nasentüber (tekdir, fiske)" anlamı, tarihi metinlerde sadece Codex Cumanicus'ta gördüğümüz *çert-* fiili ile benzeşmektedir (1905, 2130). Kazakçadaki *şertüv* "parmakla vurmak, parmakla dokunmak" (Kaz.T.S.,1984, 311) da aynı kelimedir. Yeni Uygurca *çertmek* "şaklamak, şakırdamak" anlamındadır (YUTS, 1995,74). Yeni Uygurcada *çirt* ismi ses anlamına kullanılmaktadır: *çirt* "1.Kuşkaç balilariniŋ sayrişidin çikkan ava yaki şuniŋga ohşaş avalar 2. Kişilerniŋ tükürişidin hasil bolidigan avaz"(UyTİL,1991,754). Kırgızcadaki *çert-* "fiske vurmak", *komuz çert-*, 'kobuz çalmak', *çertil-* "vurulmak", *çertişmek* "fiske vurma oyunu oynamak", *çertmek* "oyunun bir safhasıdır ki bunda oyuncu dairenin içine girer ve aşıkları vurup çıkar" , *çertmekçi* "dairenin inde bulunarak aşıkları vurup çıkarmak hakkına malik olan kimse; ordo oynayan"(Kırgız S, 1988, 1, 262). Özbekçe *çertmak* "barmâk bilen çertib berilgan zarb; çertib çıkarılgan âhang, ritm, küy", *çertmâk* "barmâk bilen keskin zarı bermâk, barmâk bile urup keskin âvâz çıkarmak, takillatmâk; barmâk yeki barmâklar bilen zarb berib çalmâk", *çertilmâk* "çertmâk fiilinin mechulü" (UTİL, 1981, 364). Şorcada *şerte-* "fiske vurmak, fiske atmak", *şertik* "fiske" (Şor S., 1995, 102) anlamındadır. Görüldüğü üzere *çert-* ve *çertil-* fiilinin tanıklandığı çağdaş lehçelerdeki anlam, esas olarak "parmakla vurmak ve vurulmak; parmakla vurarak, vurularak ses çıkarmak" anlamlarını örneklemektedir.

Anadolu ağızlarındaki *çertmek* ~ *çentmek* "Üfürükçüler bir hasta üzerine okuyarak bıçakla dokunmak" (DS III,1140), *çentilmek* "Hasta olan kimse, bir yerindeki sızıyı dindirmek için çentici denilen ve o hastalığı iyi ettiğine inanılan kimseye başvurarak tedavi olmak"(DS III, 1140) anlamlarındaki kelimeler[2] ile *çertik* "düz bir

[2] Anadolu'da *parpılamak* ve *alazlamak* fiilleri de benzer anlamlar için kullanılmaktadır. *parpıla-* "hastayı ev ilaçlarıyla ve okuyup üfleyerek kurşun dökerek yarayı dağlayarak iyileştirmeye çalışmak (ocak denilen halk hekimlerince)"(Derleme Sözlüğü IX L-R,Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı: 211/9, Ankara, 1977, 3399). Anadolu'da *alazlama* bir tedavi usulüdür. Kırk bir tane al renkli bez, okuya okuya parmağa bir ip yumağı yapılır. Sonra bu yumaklar ateşte yakılarak

satıhta meydana gelmiş pürüz, keskin bir aletle açılan yara" (DS III,1148) kelimesi, Divan'daki *çert-* ve *çertil-* ile karşılaştırılabilir mi? Hastalığı yok etmek, gidermek, ortadan kaldırmak anlamları dörtlüklerdeki *çertil-* anlamına uyar mı?

Anadolu'da *çert-* biçimi ile dönüşümlü görülen *çent-* fiili, DLT'de yoktur, Clauson'un sözlüğünde de görülmez (1972).

3. Kutadgu Bilig'deki *çergüçi* ve *çergüle-* kelimelerinin bulunduğu beyit, "kitabın adını, manasını ve kendisinin ihtiyarlığını söyler" bölümündedir. Yusuf Has Hacib, kitabın adını açıklayıp karakterleri tanıttıktan sonra yaşından söz eder. "Gençlikte her şeyin zevk olduğunu, yaşlılıkta ise yenen yemeğin bile zehir olduğunu, yaşlılığın gençliğin topladıklarını alıp götürdüğünü, ok gibi olan vücudun yay gibi olduğunu", söyledikten sonra gelen 373. beyiti izleyen, "engelsiz olarak her tarafa giden ayağım adım atamıyor, gören gözbebeğim karardı, gençlik benden uzaklaştı, ey kır saçlı, ölüme hazırlan", anlamındaki beyitleri göz önünde bulundurduğumuzda DLT'deki *çertil-* fiilinin kullanıldığı dörtlüklerdeki "ölmek, yok olmak, hayatla bağı kesilmek" anlamlarının *çergüçi* ve *çergüle-* kelimelerinde de açıklayıcı olabileceğini düşünmek mümkündür. *çertil-* fiilinin *çert-* kökü ile ilgili olduğu açıktır. Ancak DLT'deki *çert-* fiili için verilen anlam tam olarak bu anlamı oluşturacak kadar açıktır denemez[3]: *çert-* "elinden bırakmak, bir şeyin ucunu kırmak"(Atalay IV,143; Dankoff-Kelly, II, 368). Bu kökün bütün anlamları DLT'de verilmemiş olabilir. Nitekim *çertil-* için üçü dörtlük, biri sav olmak üzere dört tanık varken *çert-* için iki kısa cümle tanık olarak verilmiştir.

3.1. *çertil-* fiilinin dörtlüklerdeki anlamına bakarak *çert-* için 'yok etmek, ortadan kaldırmak' anlamını düşünürsek kelimelerimizin yapılarını *çert-güçi* > *çergüçi ve çert-gü-le->çergüle-* olarak açıklamak mümkündür.

3.1.1. Türkçede sonunda çift ünsüz bulunduran hecelerde, ikinci ünsüzün /t/ olması halinde bu sesin düşebileceği bilinmektedir. Bunun değişik dönemlerden tanıklanması mümkündür: *çâşt> çâş, çiftlik>çiflik, derdest >derdes, dest-dirâz> des-*

---

bunların külü bir al bez üzerine konur ve hasta bununla alazlanır. Kızgın demirle dağlama da alazlamadır (Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa.51a, 2. Baskı , Ankara, 1987, 264). Başkurtlarda *alaslama* kırmızı renkli bir bezi ateşleyip hastanın başı etrafında 'alas alas' diye seslenip çevirmekten ibaret bir tedavi usulüdür (İnan, 1987, 264). *Albastıyı* yakalayan baksı, eline kopuz alarak ey albastı zalim/ koy ciğerini yerine/ zavallının canını iade et/ sözümü tutmazsan bana hürmet etmezsen/ gözlerini çıkarırım türküsünü söyler (İnan, 1987, 261-262). İnan'ın verdiği bu bilgi ışığında, kopuzun çalınması için parmakların kullanılması dolayısıyla çağdaş lehçelerdeki *çert-* fiili ile ilgi kurulabilir. Bu da *albastı*'dan kurtarmak için yapılan işlemin kopuz çalarak kurtarmak, olarak değerlendirilmesini mümkün kılabilir.

[3] Gürer Gülsevin'in "Bir kelimenin birbiriyle ilgili farklı birkaç anlamı olabilir. Elbette Eski Türkçe döneminde de kelimelerin birden çok anlamı vardı. Yazılı metinlere yansımamış bir anlamı eskiden yoktu diye düşünemeyiz, Kâşgarlı'nın derlediği metinlerde geçmeyen bir kelime 11. Yüzyıl Türkçesinde o anlamda yoktu denilemez." ifadesine katılmak gerekir (Tarihi Metinlerin Anlaşılmasında Yaşayan Diyalektlerin Önemi: Kırşehir ve Yöresi Ağızları Örneği, II. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni 13-14 Ekim 2005, Fotokopi Bildiri Metni s. 3).

dürâz, fihrist> fihris, serbest >serbes, destgâh >tezgâh (Duman, 1995, 33); *dost > dos abdest > aptes, yâd est > lades, derbend >devren ağa* (Deny-Şahin, 1995, 122); *kând > kân, râstla-> râsla-, must > muşla-, yigant > yagan, afjund > afjun* (Brockelmann, 1954, 65). Genellikle yabancı isimlerde görülen bu durum, Türkçe isim veya fiilden türemiş isimlerde de görülmektedir. *çert >çı> çerçi* (TMEN III 1967,1075; Tanama S II 869 çert aleti, Eren, 1999, 86).

3.1.2. Çift ünsüzle biten hecelerden sonra ünsüzle başlayan bir hece geldiğinde birinci hecenin hece sonu ünsüzü olan /t/ sesinin düşmesinin örneklerinin bir kısmı yukarıda verilmiştir. Divanü Lugati't-Türk'te de iç seste, çift ünsüzle biten hecenin sonunda yer alan ve kendisinden sonra ünsüzle başlayan hece gelen kelimelerde /t/ düşmesi örnekleri görülmektedir:

kültgü "kalp sektesi" yanında *külgü* "kalp sektesi" kelimesi de bulunur (Atalay, I, 430; Dankoff-Kelly III,113; Brockelmann, 1954, 65); *ardat-* "yaramı etmek, acı içirmek"(Atalay, I,226, 312; III,22) yanında *arıtır-* "yara etmek, acı içirmek"(Atalay, I, 226, Brockelmann, 1954, 65); *yarmat-* (Atalay, IV, 3 "Ekek cevi tamk var) yanında *yarmak* (Atalay, III, 4-2, Brockelmann, 1954, 65).

Divanü Lugati't-Türk'te "kalp sektesi" anlamındaki *kültgü, külgü* kelimeleri Divanü Lugati't-Türk'te gördüğümüz *kül-*"gömmek", *külüş-* "görmekte vardım etmek", *külit-* "gömdürmek" fiilleriyle aynı kökten olmalıdır ve *kül-* "güle" ile farklı köklerdir[5]. "Kalp sektesi, kalbin durması" anlamındaki *külgü, kül-t-gü* yapısından, önce vurgusuz orta hecenin dar ünlüsünün düşmesi ile *külgü* haline gelmiş, sonra da ilk hecenin sonundaki çift ünsüz ile ek başındaki ünsüzle oluşan ünsüz yığılması, ilk hecenin sonundaki /t/'nin düşürülmesi ile giderilmiştir: kültgü > kültgü > külgü.

Divan'daki *kerki* "dülger keseri, kese" kelimesini Clauson, muhtemelen alıntı kelime kaydıyla vermiştir (1972, 741). Kelimeyi Erdal, *kert-* fiilinden türemiş olarak değerlendirmiş, alışılanın dışında /r/ yerine /t/ sesinin düştüğünü belirtmiştir (Erdal, 2004, 112, dipnot 201).

Divan'daki *ketmen* "yeri kazmak için kullanılan aygıt" kelimesini *kert-* fiilinden[6] türemiş olarak değerlendiren Erdal, bu kelimede /t/ sesinin *berk > bek, tertü > tetü, birle > bile, burunduruk > burunduk* kelimelerindeki gibi düştüğünü kaydeder (Erdal, 2004, 112). Erdal, bunun dışında bir örnek olarak *kerki / kergi* kelimesini ele yukarıda belirttiğimiz üzere *kert-* fiilinden türemiş olarak değerlendirmiş, ancak bu kelimede /r/'nin düşmediğini dipnotta vermiştir. Şu halde, aynı fiilden türeyen iki isimden, *kertmen > ketmen*'de /r/ düşerken *kergi > kergi / kerki* de /t/ düşmemiştir.

3.1.3. Bu durumda, *külgü ~ kültgü* ve *sertgi ~ kergi / kerki* kelimelerinde /g/ öncesindeki /t/'lerin düştüğü görüldüğüne göre, hece sonunda ilk iki ünsüz erilerini bulduran kök veya gövdeler /g/ ile başlayan bir ekle genişleyince hece sonundaki /t/

---

[5] Atalay, I, 430 *külgü* "gülüş gülme". Kalbin durmasına da "sekte-i kalbe" *külgü* denir. "Ve *külgü* Farsi" denir ki adamı sekte yakaladı demektir. Bazı kere hamam için *külgü* dahi denir.

[6] Divanü Lugati't-Türk'te *kül-* fiilinin isteşlik eatısı *küliiş-* olarak verilirken *külüş-* fiilinin ortaçatısının *kül-ş-* olması da *kül-*, ve *külit-* yanında ayrı bir tanıktır.

[7] Clauson, *ketmen*'i *ket-* fiilinden türemiş olarak değerlendirmiştir (1972, 704). *ket-* fiilinde ise *kert-* fiili ile aşağı yukarı aynı anlamda olarak değerlendirmiştir (1972, 700).

ünsüzünün düştüğü anlaşılmaktadır. Aynı durumu, *çertgüçi* ve *çertgüle-* için de düşünmek mümkündür: *çertgüçi* > *çergüçi, çertgüle* > *çergüle.*

4. Divanü Lugati't-Türk'teki *çert-* ve *çertil-* fiilleri Kutadgu Bilig'deki *çergüçi* ve *çergüle-* kelimelerinin yapısını çözecek niteliktedir. *çert-* "elinden bırakmak; bir şeyin ucunu kırmak", *çertil-* "yok edilmek; ortadan yok olmak, ölmek, kaybolmak, uzaklaşmak, elden çıkmak" anlamları Arat'ın 373 numaralı beyitindeki anlamı karşılamaktadır. *çert-* ve *çertil-* fiillerini açıkça gördüğümüz sözlük, Divanü Lugati't-Türk'tür. Sözlüklerin edebi metinlerdeki anlam çeşitlenmesini, mecazları yansıtamadığı kabul edilmesi gerekli bir gerçektir. Divanü Lugati't-Türk'ün sadece madde tanımları verilmiş bir sözlük olmaması, tanık olarak dörtlük ve cümlelerin verilmesi, Divan'ı sözlüklerin tanımlara bağlı sınırlılıklarını aşan bir eser kılmaktadır. Bu yönüyle de özellikle *çertil-* fiili için tanık olarak verilen dörtlüklerdeki anlamlar, *çergüçi* ve *çergüle-* kelimelerinin anlam çerçevesine girmektedir. Anlam bağıntısı da düşünüldüğünde *çertil-* fiilinin kökünün *çert-* olarak görülmesi gerekir. Dankoff-Kelly (1985, 90) ve Clauson (1972, 428) da böyle değerlendirmişlerdir.

4.1.. Divan'daki dörtlükler, *çertil-* için mecazen "hayatın sonlanması" anlamını verdiğine göre *çert-* için de mecazen "son vermek, bitirmek" anlamlarını düşünmek mümkündür. Şu halde, beyitimiz şöyle anlamlandırılabilir: "ey ecel (hayatı bitiren, hayatın ucunu koparan, hayat ipini koparan, kesen), zahmet ve sıkıntı ile günlerin ve ayların esiri oldum, gel beni götür (hayat bağımı kopar), kurtar." Bu anlamlandırma doğrultusunda, Radloff ve Dankof'un *kurtarıcı* ve *kurtar* anlamlarının uygun olduğunu söylemek ve bu anlamların *çertilmek* fiilinin tanıkları ile *çertmek* fiilinden kaynaklandığını, mecazi anlatımla bu değeri kazandığını belirtmek gerekir. Kâşgarlı'nın *çert-* için verdiği Arapça *aflata* karşılığı da "kurtulmak, kurtarılmak" anlamlarını desteklemektedir.

Yusuf Has Hacib, yaşlılıkla gelen beden dertlerinden kurtulmanın ölümlü insan için ecelle mümkün olacağını söyler ve yaşlı insanın ölüme hazırlanması gerektiğini belirtir, ancak Tanrı'dan başladığı kitabını bitirmesi için kendisine güç ve ömür vermesini de diler (Arat, 1947, 52, beyit : 373-380). Divan'daki "küçendi bilekim / yagudı tilekim / telindi biligim / tegrüp anar çertilür" dörtlüğünde de zamanın geçişi ve ömrün bitişine işaret edilmesi, *çertil-* ile ömrün elden gidişi arasındaki anlam bağına dikkat çekmektedir (Atalay, II, 148; Dankoff-Kelly, 1984, 37; Tekin, 1989, XCI; DLT, 341).

4.2. Edebi eser, eser sahibinin ortak dili bireysel kullanımından ortaya çıkar[7]. Bu bireysel kullanım, farklı çağrışımlar, özel buluşlar içerir. Ancak hiçbir zaman, dilin

[7] Marcel Erdal, Kutadgu Bilig'de Değişken Ekler ve Kelimeler başlıklı bildirisinde "Kutadgu Bilig dil dışı amaçlarla kaleme alındığına göre bir tek adamın dil sistemini aksettiriyor olmalıdır. Dil, zamana ve konuşulduğu yere göre değişir; hatta konuşanın ayni yerde ve ayni zamanda bile sosyal durumuna, zümresine, yaşına göre değişik şekilde konuştuğu, söylediklerini kendine göre ifade ve telaffuz ettiği görülmektedir. Şöyle ki herkes başkasından biraz olsun değişik olan bir dil konuşur. Özentili bir dilcinin her insan için ayrı bir gramer ve ayrı bir sözlük kaleme alması gerekirdi; baştan sona kadar bir tek insanın yazdığı uzun bir eser, bir gramercinin bulabileceği en

sunduğu varlığın dışında bir varlık olamaz. Edebi eser, sanatçının ortak ve bireysel dilin bütün olanaklarını kullanmasıyla dilin sözvarlığını bütün yönleri ile ortaya çıkarma özelliği taşır. Yusuf Has Hacib'in *çert-* fiilinin türevleri olarak kullandığı *çergüçi* < *çertgüçi* ve *çergüle* < *çertgüle* de bu kapsam içindedir. Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib'in dil kullanımı ile bize dönemin dilini bütün incelikleri ile yansıtan bir eserdir.

Edebi metinler ve dil malzemesi bir arada değerlendirildiğinde Kutadgu Bilig'deki *çergüçi* ismi ve *çergüle* çekimli fiili, *çertgüçi* ismi ve *çertgüle-* fiili ile *çert-* fiil köküyle açıklanmalıdır.

KAYNAKÇA

Arat, Reşit Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

-------- (1985), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk tarih Kurumu Yayınları: II. Dizi- Sa.20b, 3. Baskı, Ankara.

-------- (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks* (İndeksi neşre hazırlayanlar : Kemal Eraslan- Osman F. Setkaya- Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV-Sayı: A 12, İstanbul.

---------(1992), *Atabetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları Sayı: 32, 2. Baskı, Ankara.

Ata, Aysu (1997), *Nasırü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısasü'l-Enbiya (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-2, Ankara.

-------- (1998), *Nehcü'l-Feradis Uştmahlarnıng Açuk Yolı Cennetlerin Açık Yolu III Dizin- Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 518, Ankara.

-------- (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar- Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 854, Ankara.

Atalay I, Atalay, Besim(1985), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, Türk Tarih Kurumu Basımevi , Ankara.

--------II, Atalay, Besim(1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 522, Türk Tarih Kurumu Basımevi ,Ankara.

--------III, Atalay, Besim(1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 523, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

--------IV, Atalay, Besim(1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 524, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Borovkov-Usta/Amanoğlu (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 811, Ankara.

Brockelmann, Carl (1954), *Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens*, Leiden.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Dankoff, Robert- Kelly, James (1982), *MAḤMŪD al-KĀŠĞARİ Compendium of The Turkic Dialects (Diwān Lugāt at-Turk) Part I*, Harvard.

---

uygun malzemedir" diyerek işaret ettiğimiz noktaya değinmektedir (Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985 Tebliğler I. Türk Dili Cilt 1, İstanbul, 1985, 89).

----------(1984), *MAḤMŪD al-KĀŠΓARİ Compendium of The Turkic Dialects (Diwān Lugāt at-Turk) Part II*, Harvard.

---------(1985), *MAḤMŪD al-KĀŠΓARİ Compendium of The Turkic Dialects (Diwān Lugāt at-Turk) Part III*, Harvard.

Dankoff, Robert (1983), *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) : A Turko- Islamic Mirror for Princes. By YUSUF KHASS HAJIB translated with an introduction and notes by Robert Dankoff*, The University of Chicago Press, Chicago and London.

Deny, Jean - Şahin, Oytun (1995), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Çev.Oytun Şahin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 616, Ankara.

DLT, Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk* (Tıpkıbasım/ Facsimile), Kültür Bakanlığı Yayınları/ 1205 Klâsik Eserler Dizisi/ 11, Ankara,1990.

DS III, *Derleme Sözlüğü III C- Ç*, Türk Dil Kurumu Yayınları- Sayı : 211/3, Ankara, 1968.

Duman, Musa (1995), *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları : 616, Ankara.

Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.

Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1.baskı, Ankara.

Fergana (1943), *Kutadgu Biliğ Tıpkıbasım II Fergana Nüshası*, TDK, Alâeddin Kıral Basımevi, İstanbul.

Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Einar Munksgaard, Kopenhagen.

İz, Fahir-Hony, H.C. (1991), *The Oxford English- Turkish Dictionary / İngilizce Türkçe Sözlük*, İkinci Baskı, Oxford University Press- İnkılâp Kitabevi, Reprinted, İstanbul.

Kamus Tercümesi (I,1305), El-Okyanusü'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhit , Mütercim Asım, Matbaatü'l-Osmaniye.

Kaz.T.S.(1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (Terciime: Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar), Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 8, İstanbul.

Kırgız S.(1988), Yudahin, Taymas; *Kırgız Sözlüğü I*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 93.

KTS (2003), Toparlı, R./ Vural, H./ Karaatlı, R., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 835, Ankara, 2003.

Kutadgu Bilig İndeks (1979), bkz.Arat (1979).

Nadeljaev vd. (1969), *Drevnetjurkskiy Slovar'*, Leningrad.

Radloff, W. (1905), *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Dritter Band*, St.Petersburg.

Räsänen, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.a, Helsinki.

Sağol, Gülden (1995), *An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish Introduction, text Glossary and Facsimile (Part II: Glossary)*, Harvard University.

Şor S. (1995), N.N. Kurpeşko Tannagaşeva/ Ş.Halûk Akalın, *Şor Sözlüğü*, Türkoloji Araştırmaları, Adana.

Tarama S.II, *Tarama Sözlüğü II C-D*, Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı: 212, Ankara, 1965.

Tekin, Talat (1989), *M. Yüzyıl Türk Şiiri Divanü Lugati't-Türk'teki Manzum Parçalar* Türk Dil Kurumu Yayınları: 541, Ankara.

Tezcan, Semih (1981), Kutadgu Bilig Dizini Üzerine, Belleten C.XLV/2, Nisan 1981, S.178, 23-78.

TMEN III (1967), Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band III: Türkische Elemente im Neupersischen cim bis kaf, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.

Topaloğlu, Bekir/Karaman, Hayreddin (1987), *Arapça Türkçe Yeni Kamus*, Istanbul

UTİL(1981) *Uzbek Tilining Izahli Lugati II* (S-H), Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi A.S. Puşkin Nomidagi Til va Adabiyet Institüti, Maskva.

UyTIL(1991), *Uygur Tilnig Izahlik Lugati* 2, Şincang Uygur Aptonom Rayonluk Milletler Til-Yezik Hizmiti Komiteti Lugat Bölümi Tüzgen I-H., Milletler Neşriyati.

Viyana (1942), *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I Viyana Nüshası*, TDK, Alaeddin Kiral Basımevi, İstanbul.

YUTS (1995), Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. Iklil Kurban) Türk Dil Kurumu Yayınları: 615, Ankara.